

Vznik a vývoj disperzného osídlenia v Novobanskej štálovej oblasti

Lucia ŠOLCOVÁ

Abstract: *Dispersed settlement in Slovakia is specific class of settlement, which were settled with aim of cultivation of new agricultural land. "Štále" (specific dispersed settlement) were localized in distant areas of existing villages. Along this line had been arised different specific historical structures. This supplement is oriented to development of dispersed settlement in Novobanská štálová area.*

Key words: *dispersed settlement, Novobanská štálová area, historical structure*

Úvod

Rozptýlené (disperzné, kopaničiarske) osídlenie je jedným z mála zachovaných kultúrno-historických štruktúr na Slovensku. Tento typ osídlenia predstavuje autonómny prejav socioekonomickej aktivity, podmienenej špecifickými prírodnými a historickými podmienkami. Vzniklo ako produkt kolonizačných vln na Slovensku a jeho genéza bola územne i časovo značne diferencovaná (Huba, M., 1989). Jeho reprezentantom je kopanica - rozptýlené sídlo, ktoré je založené na báze poľnohospodárstva. V rôznych oblastiach má rôzne regionálne názvy (lazy, štále, rale, pl'ace, kľčoviská, kopánky, vrchy a iné), ktoré explicitne vyjadrujú spôsob získavania a obrábania novozískanej pôdy. V študovanom území Novobanskej štálovej oblasti je zaužívaný pojem rozptýleného osídlenia štál, kde názvy štálov sú prevažne odvodené od mena zakladateľskej rodiny.

Poloha územia

Štálová oblasť sa nachádza v sopečných pohoriach na rozhraní západného a stredného Slovenska (Vtáčnik, Trábeč, Pohronský Inovec a Štiavnické vrchy). SZ časť územia sa prekrýva s CHKO Ponitrie.

Stredoslovenská štálová oblasť (Novobanská) zaberá plochu 31 373 ha a je tvorená 14 obcami z troch okresov. Najväčšia plocha oblasti pripadá na okres Žarnovica, do ktorého patria aj dve z troch sledovaných obcí Veľké Pole a Píla ako aj Župkov, Hrabíčov, Horné Hámre, Žarnovica a Nová Baňa. Ďalej sem patrí Radobica, nachádzajúca sa v okrese Prievidza. Do tohto okresu patria aj nasledovné obce štálovej oblasti ako: Horná Ves, Oslany a Čereňany. Stredoslovenská štálová oblasť zasahuje aj do okresu Zlaté Moravce s jednou obcou Jedľové Kostol'any.

Historický vývoj osídľovania skúmaného územia

Počiatky osídlenia v študovanom území siahajú do obdobia 11. – 12. storočia. Najvýznamnejšiu fázu osídlenia Slovenska v stredoveku podľa Verešika, J. (1974) tvorí veľká (nemecká) kolonizácia v 13. a 14. storočí. Predchádzala jej kolonizácia v 11. a 12. storočí, ktorá zaznamenala slabší prúd roľníckeho a baníckeho obyvateľstva, prenikajúceho do kotlín, veľmi riedko osídlených roľníckym obyvateľstvom domáceho pôvodu. Táto banská kolonizácia bola primitívna, založená hlavne na náleziskách a ťažbe rúd. Na jej vzniku sa zúčastňovali aj nemecké kláštory. Takýto kláštor bol aj vo Svätom Beňadiku, ktorý založil Novú Baňu a ďalšie osady medzi Sv. Beňadikom, Žiarom nad Hronom, ale i ďalšie menšie kláštory (napr. kláštor Paulínov vo Veľkom Poli), ktoré neskôr zanikli. Cirkev tak v období začínajúceho feudalizmu zohrávala nielen významnú funkciu v oblasti kultúry, šírenia náboženstva a vzdelania, ale podieľala sa aj najmä banská kolonizácia.

I keď niektorí autori uvádzajú prítomnosť nemeckého elementu na území Slovenska (Marek, M. (2006) už za čias Veľkej Moravy, osídlenie týmto obyvateľstvom v tejto oblasti je mladšie. Vznik osídlenia v oblasti Novej Bane súvisí najmä s tromi hlavnými kolonizačnými vlnami – **nemeckou, valašskou a kopaničiarskou**.

Výdatné ložiská drahých kovov v horských masívoch stredného Slovenska boli hlavným artiklom priťahujúcim v tomto období skupiny nemeckých prospektorov. Niektoré lokality osídľované nemeckým etnikom sa stali strediskami pre širšie okolie buď svojou prirodzenou ústrednou polohou alebo

prostredníctvom koncentrácie viacerých funkcií centra. Rozsiahle zalesnené a neobývané plochy stredného Slovenska však zároveň zužitkovali i poľnohospodárskou činnosťou podľa nového tzv. *nemeckého práva*. Táto forma kolonizácie na nemeckom práve sa nazýva aj **šoltýska kolonizácia**, podľa lokátora – šoltýsa. Na študovanom území nemeckým etnikom boli osídlené obce Píla a Veľké Pole, obec Radobica mala slovenské zázemie. Šoltýska kolonizácia mala od polovice 14. storočia menšiu intenzitu a skončila sa koncom 15. storočia, čím sa začínajú zárodoky osídlenia v študovanej oblasti.

Prítomnosť nemeckého host'ovského elementu sa (v obciach Veľké Pole a Píla) sústreďovala predovšetkým v severnejších častiach, ktoré boli prítlačlivé najmä z hľadiska svojho potenciálu na rozvoj banskej ťažby.

Po nemeckej kolonizácii nasledovali ďalšie kolonizácie, z ktorých najvýznamnejšia bola valašská a kopaničiarska. **Valašská kolonizácia** sa uplatnila v 14. - 18. storočí, ktorá mala odraz aj v študovanom území. Začiatkom tohto obdobia neboli horské a podhorské oblasti vhodné pre roľníctvo, ale poskytovali dobré podmienky pre dobytkárstvo. Táto kolonizácia znamenala dosídľovanie horských oblastí severného a stredného Slovenska pastierskym obyvateľstvom (Janšák, Š., 1967).

Poslednou vlnou kolonizácie územia bola **kopaničiarska kolonizácia**, ktorá uzavrela proces dosídľovania územia Slovenska ako aj štálovej oblasti cudzím i domácim obyvateľstvom. V oblastiach s rozvinutejšou banskou výrobou, ako to bolo na strednom Slovensku, súviselo kopaničiarske osídľovanie prepojené aj s exploatáciou tamojších rudných zdrojov a najmä s ťažbou dreva a pálením dreveného uhlia pre huty (Mesároš, 1966).

Osídlenie prebiehajúce v 16. – 20. storočí nadviazalo na kolonizáciu na valašskom práve. Zasiahla hornaté oblasti Slovenska, hospodársky málo využitú, čomu zodpovedá aj ráz roľníckych usadlostí alebo ich malých skupín stojacich mimo uzavretej osady. Roľníci pôdu získavali kultivovaním dovtedy poľnohospodársky nevyužitej pôdy, ktorá sa získavala predovšetkým na úkor lesov alebo krovín, ale aj odvodňovaním, regulovaním mokrych pôd a pod. Premena lesa na pastviny, lúky, ale najmä ornú pôdu si vyžadovala veľké úsilie (Michal, P., 1993).

Príčiny vzniku osídlenia v študovanom území

Príčinou vzniku rozptýleného osídlenia podľa Lauka, V., Tolmáčiho, L., Dubcovej, A. (2006), Horvátha, P. (1978) bol hlavne nedostatok pôdy, ktorý donútil odísť obyvateľstvo z materského sídla (jadra) do vzdialenejších častí chotára. Súvisela s tým aj obmedzená výmera urbárskej pôdy, zvýšená populácia a narastanie počtu obyvateľstva bez pozemkov, ale aj snaha lepšie využiť vyššie položenú pôdu v podhorských a horských územiach, ktorá bola však ťažšie obrábateľná ako v nižšie položených lokalitách. V týchto odľahlejších územiach najväčším problémom bola dostupnosť, t.j. doprava náradia, osiva, zvoz úrody a všetko, čo s tým súviselo. Dôsledkom toho bol vznik najprv dočasných (sezónnych) obydlí a hospodárskych stavieb na letné i zimné ustajnenie dobytku, ktoré počas sezóny a poľnohospodárskych prác obývali aj ľudia. Sezónne sídla sa postupne transformovali na trvalé a položili základy aj dnešného štáloveho osídlenia (Podolák, P., 1980, Lauko, V., 1999).

Sezónne stavby sa menili na trvalé kopaničiarske sídliská už od polovice 16. storočia a v 17. storočí, v plnej miere vyvrcholil však tento proces až v 18. storočí. Jednotlivé skupiny domov dostali postupne svoje mená podľa vtedajšieho alebo bývalého majiteľa, či dokonca zakladateľa, zriedkavejšie podľa polohy v teréne, chotárnych názvov, ale i pôvodných hospodárskych stavieb. Vznik a rozvoj kopanicí nebol však od polovice 16. storočia spojený iba s populačným rastom obyvateľstva, potrebou rozširovania pôdy a poľnohospodárskej produkcie v horských a podhorských oblastiach. Spojený bol od tej doby aj s rozvojom rôznych druhov priemyselnej výroby. Na vznik a rozvoj kopanicí v území mali vplyv aj ďalšie druhy výrobných podnikov, remeselných a manufaktúrnych zariadení, ako boli napr. pily, mlyny, papierne, tehelne, vápenky (Horváth, P., 1980).

V pôvodnej osade boli domy ďalej od seba, osada bola „voľná“. Keď stúpala natalita a majetky sa delili, boli nové domy stavané medzi domy doterajšie, takže nakoniec stáli blízko seba, oddelené len úzkymi pásmi dvorov. Z „voľnej“ osady sa stala osada „tesná“. Niekedy delenie pokračovalo ďalej, potom sa za obytnú časť pristavala jedna alebo len niekoľko obytných častí, za nimi hospodárske budovy, teda domy sa rozrastali do hĺbky, čím sa šírka osady zväčšovala. V osadách s nerovnomerným reliéfom alebo v úzkych údoliach boli domy postavené, kde to bolo možné bez určitého poriadku. Kým v dobe poddanstva osady rástli „dovnútra“ a tým sa stávali tesnejšími, po zrušení poddanstva pribúda nových domov na vonkajšom obvode osady, ktorá sa tak rozrastala aj plošne.

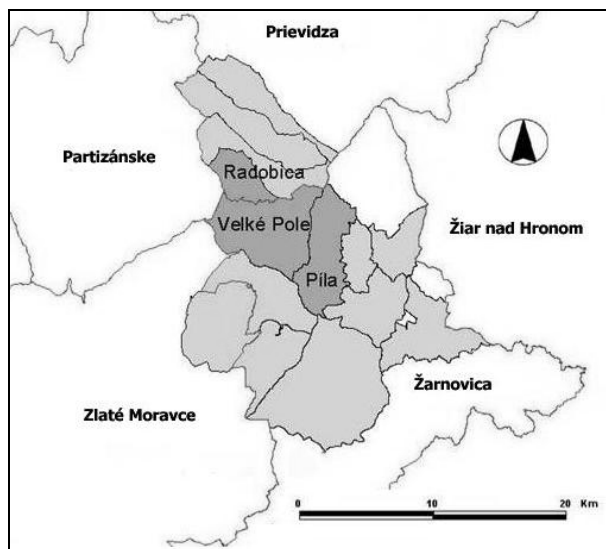
V úzkych horských údoliach a členitom teréne horských masívov a planín nebolo možné rozširovať chotár obce do šírky, ako to bolo na rovinách a v širších údoliach, a preto obyvateľstvo postupovalo do

vyššie položených oblastí. Novoobrábaná pôda bola pre veľké vzdialenosti ťažko dostupná z centrálnej obce. Na základe tohto vznikali sezónne sídla, ktoré sa v záujmovom území podľa Stránskej, D. (1966) nazývajú nemecky „Staude“, ktoré neskôr prerástli v trvalé sídla ako to bolo aj sledovaných obciach. Osídľovanie takéhoto typu možno charakterizovať ako sekundárne. Vzniklo sekundárnou kolonizáciou, t. z. deleníím rodového majetku osadníkov sústredených sídel (jadier, ktoré vznikli najmä primárnou kolonizáciou) nachádzajúcich sa v horských dolinách (Horváth, P., 1980). Na štáloch v dôsledku rozrastania sa rodiny pôvodný dom a hospodársky dvor nestačil. Preto z jedného pôvodného majetku a domu deleníím vzniklo niekoľko majetkov a domov pri starom dome (Hromádka, J., 1943, Lauko, V., 1985, 1990). Tak vznikla skupinová forma osád, nesúca obvykle rodové meno majiteľov napr. Vozárovci, Švarcovci, Bachhübl, Wolfov dvor (Píla); Gregusch, Müller, Schwarz (Veľké Pole); Trníkov štál (Radobica), prehľad je uvedený v nasledujúcej tabuľke (Tab. 1).

Tab. 1. Miestne časti študovaných obcí

Obec	Miestne časti	Miestne časti	Miestne časti	Miestne časti
Píla	Bachhübl	Na Čiernom Blate	Chrenkov Štál	Tomášov Štál
	Bauer	Págel	Jánco pálov Štál	Zacharov Štál
	Belanovci	Paprškov	Matiašov Štál	Zimmermannov Štál
	Borovička	Paulďurovci	Štál Michala Nemčoka	Šarkan
	Danielovci	Petlušovci	Nemčokov Štál	Abrahámov Štál
	Hoósov Dvor (Hoósov)	Píla	Oberfrancov Štál	Wofov Dvor (Wolfhof)
	Michalov Dvor	Píla Šarkan	Oravcov Štál	Gašpar
	Miškálov Dvor (Mischkalehof)	Potôčky	Palatinusov Štál	Unterfrancov Dvor (Unterfranzhof)
	Pischov Dvor	Prekalovci	Schmidalov Štál	Steindl a Riegl
	Skarbov Dvor (Skarbahof)	Prokovci	Štutikov Štál	Kapsov Vrch – Štrbaberg
	Dolní Jakalovci	Bartošov Štál	Švarcovci	
	Horní Jakalovci	Foltánov Štál	Tabernaus	
	Juholtari	Hajlasov Štál	Taliga	
	Lazan	Hritzov Štál	Tomušovci	
Mertajovci	Hudcov Štál	Vozárovci		
Veľké Pole	Cieger	Herale	Veľké Pole (Hochwiesen)	Reichbergova Strana:
	Foltan – Penhübl	Greger	Prekop	Anglet
	Glenda	Ištók	Prigant	Gocian-Schneider
	Gregusch	Jökale	Prokaj	Kleinmax
	Herňokl	Polz	Promer	Kobes
	Holler	Prachár	Schmiedale	Max
		Škriniar		Ondráš
	Horné Lazany:	Tomovci	Müllerova Strana:	Portl
	Abale	Veldl	Belian	Prigant
	Anglet	Zjaba	Düreš	Schneidale
	Baláž	Zlatner	Honig	Schüstale
	Baldínus	Matzbäuchel	Miklóš	Schwarz
	Brezová	Mešter	Mirt	Štiacko
	Brinský	Mirt	Müller	Šmecko
	Dérer	Dolný Mlyn (Untere Mühle)	Schwarz	Thoma
	Fizl	Pacalaj	Trubiansky	Zimmermann
	Gašpar	Paller	Urban	
Radobica	Banská	Koláreje	Priehy	Trníkov štál
	Glendeje	Plazová	Radobica	Vápenica
	Hôrka			

Zdroj: Interné materiály Krajského štatistického úradu, Banská Bystrica, 2006

Mapa 1. Základná situácia záujmového územia Novobanskej štálovej oblasti
(Basic situation of studied Novobanská štálová area)

Častý je i prípad, že pri rozrastaní rodiny a delení majetku pôvodný dom a hospodársky dvor na štáloch už nestačili. Východným miestom pre založenie nového štálu, sa stalo územie viac vzdialené od materského štálu. Svedčia o tom podvojnú názvy štálov, z ktorých jeden vždy leží v nižšej nadmorskej výške a bližšie k obci ako druhý. Napr. Dolní Jakalovci – Horní Jakalovci (Píla); Dolný Schüstale – Horný Schüstale, Urban – Urban – s’Stanls - Urban – s’Romachers, Urban -Väčší dvor – Urban – Greger (Veľké Pole), mnohé z nich sa zachovali i dnes. Názvy jednotlivých štálov boli odvodené aj od prírodných, historických alebo iných vlastností lokality, napr. Na Čiernom Blate, Potôčky, Píla (Píla); Veľké Pole – Hochwiesen, Dolný Mlyn (Veľké Pole); Hôrka, Vápenica (Radobica).

Záver

Aj keď v priebehu vývoja mnohé štále zanikli, dnes kopaničiarske osídlenie okrem svojej pôvodnej a základnej funkcie – hospodárskej a bývania plní aj nové funkcie najmä rekreačnú pre značný počet obyvateľstva. Kopanice v extrémnych vzdialenostiach na ťažko dostupných miestach zanikli a postupne zanikajú. Vonkajšia tvárnosť štálov sa mení nielen novou výstavbou, ale hlavne výstavbou nekopaničiarskeho charakteru. Podmienkou pretrvávanía tohto typu osídlenia v súčasnosti je jednak existencia vlastníctva poľnohospodárskeho pôdneho fondu, obklopujúceho štále, jednak vyhovujúca obytná funkcia jestvujúceho bytového fondu, ale aj prírodné prostredie.

Literatúra

- HORVÁTH, P., 1978: Vznik a vývoj kopaní na Slovensku. In: Príroda a spoločnosť, roč. 27, č. 8. Bratislava, 24–30.
- HORVÁTH, P., 1980: Historický prehľad vzniku a rozvoja chotárných sídiel v slovenskej časti Karpát. In: Slovenský národopis, 28, 1, SAV, Bratislava, 8–18
- HROMÁDKA, J., 1943: Všeobecný zemepis Slovenska. SAVU, Bratislava, 256s.
- HUBA, M., 1989: O niektorých otázkach genézy a súčasného stavu kopaničiarskeho osídlenia na území Slovenskej socialistickej republiky. In: Geografický časopis, roč. 41, č. 2, 138–155.
- JANŠÁK, Š., 1967: O kopaničiarskom osídlení na Slovensku. In: Vlastivedný časopis, 16, 1, Bratislava, 23–28.
- LAUKO, V., 1985: Vývoj a transformácia kopaničiarskeho osídlenia Myjavskej pahorkatiny. In: Acta FRNUC, Geographica, No. 25, Bratislava, 35–52.
- LAUKO, V., 1990: Socioekonomický vývoj a charakteristika kopaničiarskeho regiónu Myjavskej pahorkatiny. In: Acta FRNUC, Geographica No. 28, Bratislava, 207–221.

- LAUKO, V., 1999: Transformačné zmeny v regióne roztrateného osídlenia na príklade Myjavy. In: *Folia geographica*, 3, Prešov, 269–276.
- LAUKO, V., TOLMÁČI, L., DUBCOVÁ, A., 2006: *Humánna geografia Slovenskej republiky*. Kartprint, Bratislava. ISBN 80-88870-56-9
- MAREK, M., 2006: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Matica slovenská, Martin, 519s. ISBN 80-7090-822 X
- MICHAL, P., 1993: *Vybrané kapitoly z historickej geografie Slovenska (do prvej polovice 19. storočia)*. UMB, Banská Bystrica, 101s. ISBN 80-85162-52-0
- PODOLÁK, P., 1980: Sezónne sídla pastierov a chovateľov dobytky na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 28, 1, SAV, Bratislava, 18–34.
- STRÁNSKA, D., 1966: K otázke zvýšených staveb na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 14, 1, SAV, Bratislava, 65–122.
- VEREŠÍK, J., 1974: Vidiecke sídla. *Slovensko – Ľud* 3, 1. časť, Obzor, Bratislava, 463–521.

Príspevok bol riešený z grantovej finančnej podpory GAM XXVIII/2008/FPV „Hodnotenie zmien krajiny v Novobanskej štálovej oblasti“.

Formation and Development of Dispersed Settlement in the Novobanská Štálová Area

Lucia ŠOLCOVÁ

Summary: *Dispersed settlement is one of preserved cultural–historical structures in Slovakia. The formation of settlement in Novobanská štálová area is connected to three main colonisation waves – german, walachian and kopaničiarska.*

The main reason of settlement formation was the absence of agricultural land, limited urban acreage, increasing population and population without estate, also the tendency to highly located agricultural land use in the mountain areas, which were difficult for cultivation.

The biggest problem in this distant localities was accessibility (for example transport of agricultural staff, agricultural products). Therefore there had been formation of the first temporal (seasonal) residences and farm houses for summer and winter stable of livestock, which during the season and agricultural works had been occupied also by people. The seasonal residences had been transformed to permanent and gave rise to present dispersed settlement – štále.

Adresa autora:

Mgr. Lucia Šolcová, PhD.
Katedra geografie a regionálneho rozvoja,
Fakulta prírodných vied, Univerzita Konštantína Filozofa
Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra
lsolcova@ukf.sk